

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola

SCHLETT ANDRÁS

STRATÉGIAI ÁGAZAT?

MAGYAR MEZŐGAZDASÁG A RENDSZERVÁLTÁS SODRÁBAN

Habilitációs értekezés tézisei

Budapest

2017

AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRE, KÉRDÉSFELTEVÉSEI

Habilitációs értekezésem célja a magyar agrárátalakulás történetének feldolgozása a rendszerváltás időszakában. Ez egyben kísérlet a rendszerváltozás kudarcát magyarázni próbáló diskurzus perspektívájának néhány új szemponttal való tágítására is. Magyarországon a rendszerváltást megelőző évtizedekben, az ipart preferáló szocialista gazdaságpolitika ellenére, a mezőgazdaság megkülönböztetett szerepet töltött be.

A kilencvenes évek elejétől, mint ismeretes, felgyorsult a mezőgazdaság nemzetgazdasági térvészése, melynek eredményeként mára a teljes mezőgazdasági alapanyag-termelés a GDP-nek csupán 4%-át teszi ki. Napjainkban mégis egyre gyakrabban halljuk, hogy a mezőgazdaság stratégiai ágazat. Tény, hogy a statisztikai értelemben vett „makrogazdasági súlynál” a mezőgazdaság helyzete sokkal több figyelmet érdemel. Elég, ha arra az összefüggésre utalunk, hogy 1990 után egyszerre növekedtek drámaian a vidék gazdasági inaktivitását jelző mutatók, és szorultak vissza a mezőgazdasági, ezen belül is a munka-intenzív kultúrák.

Az összegyűjtött tanulmányok a korábbi munkáimhoz illeszkedve a poszt szocialista agrárátalakulás kulcskérdéseivel foglalkoznak. A téma feldolgozása interdiszciplináris megközelítést igényelt, ahol a leíró részletezés mellett az átfogó elemzés is helyet kapott, ezáltal lehetőség nyílt a mezőgazdaság átalakulásának több oldalról történő bemutatására. A kutatás során nagy segítséget jelentett számomra, hogy a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog és Államtudományi Kar, Heller Farkas Közgazdaságtudományi Intézet keretében több mint húsz éve működő, Társadalomgazdasági Kutatócsoport tagjaként intenzív tudományos kapcsolatot ápolok karunk jogtörténeti és agrárjogi tanszékeivel, valamint az Agrárgazdasági Kutatóintézet számos munkatársával. Kutatásomat a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjjal támogatta.

A téma tanulmányozásának középpontjában a mezőgazdaság stratégiai szerepének különböző dimenziói, azok átalakulása, valamint a közöttük lévő kapcsolatok elemzése áll. A mezőgazdaság stratégiai volta számos tényezőben megmutatkozik. Nemcsak az élelmezés és közellátás szempontjából van nagy jelentősége, hanem a vidéki társadalom gazdasági bázisaként, a hagyományos értékek őrzőjeként is. A kutatás kiindulópontjaként, vizsgáltam, hogy a Kádár-rendszerben a mezőgazdaság stratégiai jellege miben öltött testet. A kádári gazdaságpolitika prioritásaiban nagy súlyt kapott a lakosság anyagi jólétének emelése, majd a

növekvő gazdasági nehézségek közepette, a termelés stagnálásának és visszaesésének időszakában az életszínvonal-romlás fékezése.

A rendszerváltást követően a mezőgazdaság nemzetgazdasági térvesztése rohamossá vált, stratégiai szerepe megkérdőjeleződött. Ettől az időszaktól a termelési és tulajdonszerkezet átalakításának megkezdése egybeesett a bel- és külpiaci lehetőségek beszűkülésével, az agrárrolló nyílásával, a termelés jövedelmezőségének drasztikus csökkenésével, a pénzügyi lehetőségek jelentős korlátozottságával.

Az első demokratikus választást követően az agrárpolitikának központi kérdése volt a földprivatizáció megvalósítása, amelynek nyomán létrejövő birtokszerkezet a mezőgazdaság folyamatos leértékelődéséhez vezetett. A kárpótlási folyamat gazdasági, politikai és jogi aspektusait is figyelembe vevő feldolgozása nem hagyható figyelmen kívül az agrárátalakulás tanulmányozása során.

A privatizációs és kárpótlási folyamatok hatására kialakult ésszerűtlen birtokszerkezet problémáit tovább növelte az agrárvertikum szétesése. A nagy múltú magyarországi élelmiszeripari ágazatnak számos kihívással kellett szembenéznie. A volt KGST-piacot Magyarország jórészt elvesztette, amivel párhuzamosan az élelmiszeripar vállalati és tulajdonosi struktúrája is gyökeresen átalakult. Elemzést végeztem a magyar élelmiszeriparba érkező külföldi működőtőke befektetések formáira, motivációira, szekvenciájára és hatásaira vonatkozóan. Kimutatható, hogy a folyamat eredményeként a magyar élelmiszeripar által feldolgozott termékek helyébe a nyugati konkurencia termékei jöttek be, sőt a magyar élelmiszeripar által korábban lefedett nyugati, kelet-európai, távol-keleti piacokra is az egykori konkurencia gyárai, illetve alapanyag-termelői léptek. Így a magyar mezőgazdaság alapanyag-termelő kapacitásának nagyobb része is feleslegessé vált.

Magyarországon a mezőgazdaság stratégiai jelentősége a 20. század második felében az ágazat devizatermelő képességében és a vidéki foglalkoztatásban betöltött szerepében is megmutatkozott. Ez a kettősség viszont hatásaiban ellentmondásokat is hordoz, mivel a devizatermelő-képesség szempontjából az intenzifikált nagyüzemi termelés a kis élők munkai igényű termékek előállítását preferálja. Az ellentmondás a szocializmus időszakának teljes foglalkoztatást biztosító környezetében nem vált nyílttá. A rendszerváltást követően viszont a mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepe drasztikusan csökkent. A kutatás a vizsgált időszakban e két funkció vonatkozásában is elemzi a mezőgazdaság történetét.

TÉZISEK

Agrártechnikai forradalom és termékszerkezet váltás

Tézis: A magyar mezőgazdaságban a nagyüzemi keretek erőszakos kialakítását követte a nyugaton zajló agrártechnikai forradalom vívmányainak átvétele. A folyamat során előtérbe kerültek a nagyüzemi termelésbe szervezhető, könnyen intenzifikálható ágak. Ezek esetébe a politikai és a gazdasági profil jól összeegyeztethetővé vált.

A 20. század közepétől kibontakozó termelékenységi forradalom alapvető változásokat indított el a világ mezőgazdaságában. A zöld forradalomként is ismert átalakulás számos területen megsokszorozta a termelékenységet. A teret nyerő ún. iparszerű rendszerek fő törekvése a környezeti és biológiai determinációktól való függetlenedés, mely a hatékonyság növelésének forrásává vált. Alaptörekvése ennek megfelelően a mesterséges szabályozás, a megújuló erőforrások kicserélése készlet-erőforrásokra. Figyelmét a tér egyéb (biológiai és társadalmi élettér) szerepeinek rovására kizárólag a termelési feladatokra irányítja, a megoldásokat, technológiai folyamatokat azok termelékenysége, hatékonysága és gazdaságossága alapján választja ki és használja. Alapmódszere a környezet átalakítása az elhatározott feladatok és tevékenységek igényei szerint, vagyis a teret alakítja a feladathoz, és nem a tér adottságaihoz illeszkedő tevékenységeket keres. Ennek érdekében koncentrációra és centralizációra törekszik, a méreteket (üzem, tábla, gép) növeli, igyekszik minél nagyobb „homogén” területeket kialakítani, ezek révén a „központi vezérlést, manipulálhatóságot”, a folyamatok közben tartását minél hatékonyabbá tenni. Mindezekkel összefüggésben fokozott mértékű, mesterséges erőforrás ráfordítás-növelést valósít meg. A teret nyerő iparszerű termelési rendszerek a mezőgazdaságot a külső anyagbevitel és erőforrások függvényeivé változtatták.

Az iparszerű, energia-intenzív mezőgazdasági rendszerek célja, hogy egységes technológiájával, minél nagyobb üzemméret mellett olcsó, jól eladható terméket állítsanak elő. Ennek intézménye a bér munkára épülő nagyüzem, amely viszont csak akkor lehet nyereséges, ha a társadalmi és környezeti igényeket képes kizárni érdekköréből. Az ipar logikája (zárt, ember által szabályozott tér, funkcionális kapcsolatokon alapuló folyamatok stb.) mint ideál jelent meg a mezőgazdaságban.

Az agrártechnikai forradalom, és az 1970-es évektől gyorsuló globalizáció hatására a világ mezőgazdaságában fokozatosan háttérbe szorultak a helyi piacra és saját szükségletre termelő kis parasztgazdaságok, átadták helyüket az exportra termelő nagyüzemi termelésnek. A folyamatot erősítette, hogy az 1970-es évek olajárrobbanásának hatására a nem olajtermelő országok jelentős cserearány-romlást szenvedtek el, és az így képződő folyó fizetésimérleg-deficitjeik finanszírozására az eleinte még olcsó hitelek vonzó megoldást jelentettek. Az előnyösnek tűnő kölcsönök korszakának lezárulásával ezek az országok a 1980-as évek elejére jórészt adósságcsapdába kerültek. A mezőgazdaság szerepe összekapcsolódott az adósságválságba került országok helyzetével. Jelentősen növekedett a kevés embernek munkát adó intenzív, exportorientált, nagy árutermelő monokultúrás gazdaságok aránya. A helyi kistermelők támogatása leértékelődött, ezzel párhuzamosan a nagygazdaságoknak nyújtott támogatások, különösen az exporttámogatások jelentősen növekedtek. Az agrárexportra a fizetési mérleg viszonylagos egyensúlyának fenntartása érdekében volt szükség, mert azt a kivitt más termékek és ágazatok nem tudták helyettesíteni.

A szocialista országok nagy részében – így Magyarországon is – az iparszerű mezőgazdaság meghonosítását megelőzte az erőszakos kollektivizálás, melynek során a paraszti birtokokat a hatalom kisajátította és állami üzemekké alakította. A kollektivizálást követően a termelés hatékonyságának javítását célzó politika mellett a nagyüzem legitimációja, fejlettebb mivoltának az igazolása volt a másik, előbbihez szorosan kapcsolódó gazdaságpolitikai cél. Ehhez szükségessé vált a nyugaton terjedő modern technológiák hazai meghonosítása.

Az „iparszerű” mezőgazdasági rendszerek bevezetésének fő motívuma az lett, hogy a politikai megfelelés és a gazdasági racionalitás ellentmondása több termék esetén összeegyeztethetővé vált. Ennek folyamán – az uralkodó szocialista ideológiai megközelítésekhez, az erőszakos kolhozosítás eredményeként létrejött nagyüzemi struktúrához illeszkedően – próbáltak nyugaton már működő termelésszervezési rendszereket meghonosítani. Az új technológiák mielőbbi sikeres adaptálására égető szükség volt, mert a szövetkezetesítés következményeként (a tagok érdektelensége, gépek és tapasztalt vezetők hiánya) drasztikusan csökkent a mezőgazdasági termelés. Jelentős gabona- és kukorica-behozatalra került sor 1960 és 1962 között, ami nagymértékben rontotta a külkereskedelmi mérleget. Az átszervezéssel a mezőgazdaság eszközigénye számottevően megnövekedett. 1958 és 1968 között a mezőgazdasági beruházásoknak csaknem kilenctizedét kellett pusztán a kiesett kisüzemi termelőerők pótlására fordítani.

Mind a szocialista ideológia, mind a világban zajló agrártechnikai forradalom, a termelési arányok átalakítása a magasabb termelékenyséű szegmensek előretörésének irányába hatott. Erősödött a mezőgazdaság koncentráltsága, egyszerűsödött a vetésszerkezet, csökkent a biodiverzitás.

Magyarországon a búza, a kukorica, a lucerna és a napraforgó területe már 1961-1970 között együttesen 2,5-szerese volt az egyéb növények termelési területének. Ez az arány 1972-re már 4,3-szeresére növekedett, ami a gazdaságokra vetítve jelentős vetésszerkezet-egyszerűsödést jelentett. A jobban gépesített és nagy hozamú fajtákkal bíró növények vetésterületének növekedése mellett, a fennmaradók területe számottevő csökkenést mutatott. A magasabb élők munkája igényű, több gondoskodást igénylő termelési ágak, mint például a kertészeti, a fűszer- és gyógynövények termelése, a szőlő- és gyümölcsstermelés a háztáji gazdálkodás keretében szerveződtek, termelésük a nagyüzemi keretek között háttérbe szorult.

Az új technológia meghonosításában a növénytermesztésben a kukorica, az állattenyésztésben a baromfi és tojástermelés járt az élen. A kukorica már a hatvanas években az intenzív, iparszerű termelés lehetőségeit vizsgáló szakemberek érdeklődésének középpontjába került, mivel a nagyüzemi állattenyésztés eredményességét jelentősen befolyásolta a takarmánykukorica minősége. A gabonafélék közül ez a növény rendelkezik a legnagyobb termőképességgel, egységnyi mennyiségben a legtöbb energiát tartalmazza, és e két tulajdonsága miatt főként alkalmas volt a felső vezetés által meghirdetett gabona- és húsprogram célkitűzéseinek megvalósítására.

Hazánkban a kukorica a szántóföldi növénytermesztésben is meghonosodó termelési rendszerek elsőszámú növénye lett. Legfőbb tulajdonsága, amely erre alkalmassá tette, a jó monokultúra-tűrés. Az átlagtermés 1970-től 1980-ig 25%-kal emelkedett hektáronként. A tapasztalatok azonban azt mutatták, hogy viszonylag rövid idő eltelté után a monokultúra különféle természetű problémákat eredményezett, amelyek közömbösítése jelentős anyagi áldozatokat követelt. Ilyen volt például a talaj kedvezőtlen fizikai-kémiai és biológiai elváltozása. Sok gondot okozott az egyes monokultúrával összefüggő rezisztens gyomok (pl. fénycirok) gyors terjedése, illetve a vegyszermaradványok halmozódása. További hátrányt jelentett a termelésben az optimális idők lerövidülése az éves munkák során.

Hasonló folyamat játszódott le az állattenyésztésben is. A baromfi- és tojástermelés nagyüzemi szervezésével a gazdasági és a politikai profil jól összeegyeztethetővé vált. A magyar mezőgazdaság külföld felé nyitása is lényegében ehhez az ágazathoz kapcsolódott. Nyugati

(elsősorban nyugat-német) minták alapján dolgozták ki az iparszerű baromfitartás elméleti és gyakorlati alapjait, és hozták létre az első rendszerbe szervezett mezőgazdasági ágazatot. Hazánk a baromfitartás révén világméretben is számottevő szerephez jutott a mezőgazdaság innovációjában.

Az iparszerű termelés bevezetésére tett kísérletek több esetben is kudarccal jártak. Így például az iparszerű sertéshústermelés bevezetésénél a legfőbb hiba az volt, hogy a megvalósítás során mechanikusan lemásolták a sikeres baromfi programot, vagyis a kezdeti fázis – amely a sertéstenyésztés esetén a legkritikusabb rész – történt a rendszerközpontban. A baromfinál a folyamat kezdeti szakasza, a keltetés, rendkívül jól iparszerűsíthető, ellentétben a sertéssel, ahol ez számos további problémát eredményezett. Látványos kudarccal végződött a juhászat iparszerűsítésére tett kísérlet is, mivel az a legkevésbé sem volt összeegyeztethető az állat biológiai adottságaival. A termelés iparszerűsítésénél például a zárt taposórácson történő tartás már rövid idő múlva lábproblémákat és lesántulást okozott, így az állatokat a későbbiekben hagyományos körülmények között, de intenzív takarmány-kiegészítéssel hizlalták.

Innováció és útfüggőség

Tézis: A szocialista rendszert leíró alpművek egyöntetűen hangsúlyozzák, hogy az azért volt életképtelen, mivel lehetlenné tette az innovációt. Az alapvető technológiai változások korában ez a rendszer nem ösztönzött újításra. A 1960-as évektől kibontakozó mezőgazdasági átalakulás vizsgálata alkalmas a szocialista „innovációs folyamat” feltárására. Ezen keresztül egyaránt kirajzolódnak a felülről vezérelt modernizáció sajátosságai, korlátai és konzisztenciái.

Az agrártechnikai forradalom vívmányainak átvétele, az 1960-as évek elejétől kezdődő technika-váltás, az intenzív technológiai eljárások meghonosodása, az ipari módszerű mezőgazdaság anyagi és műszaki alapjainak létrehozása jelentős változásokkal járt. Ezek a termékszerkezet átalakulásán túl – leglátványosabban – a hozamok növekedésében, az élelmiszer-kínálat javulásában mutatkoztak meg. A termelés megsokszorozódását segítette elő az új, nagy hozamú fajták elterjedése. A magyar mezőgazdasági termelés potenciálja egyes termékek esetén nemzetközi összehasonlításban is jelentőssé vált.

Az akkori politikai helyzetben az állam hozta meg a fontosabb gazdálkodási döntéseket, központi utasításokkal irányított. A tervgazdaságon alapuló termelésben az innováció intézményesült. Az újító képesség abban az ágazatban vagy gazdaságban bontakozott ki, amelyet a gazdasági tervezés valamilyen szempontból kiválasztott. A szocialista agrármodernizáció sem jöhetett volna létre a nyugati világban zajló agrártechnikai forradalom nélkül, hiszen itthon a korszerű fejlesztések jórészt másolást, technológia-átvételt jelentettek.

A 1960-as évektől kibontakozó mezőgazdasági átalakulás vizsgálata így alkalmas a szocialista innovációs folyamat sajátosságainak és korlátainak feltárására. A szocialista rendszer más rendszerektől eltérő, jól megkülönböztethető sajátosságokkal bírt, amely tulajdonságok belső egységet mutattak. A rendszer elemei egyrészt illeszkedtek egymáshoz, másrészt feltételezték is egymást. Bizonyos jellemzői ugyanakkor „alapvetőbbek” s így megkérdőjelezhetetlenek voltak, mint például az állami tulajdon, vagy a kommunista párt egyeduralma, s ezek működéséből következtek más, kevésbé alapvető („származékos”) sajátosságok, mint például a paternalizmus vagy a kiválasztottság.

A szocialista innováció jellemzőinek bemutatása során J. A. Schumpeter által leírt innovációs alapeseteket vettem alapul, melyek a következők:

1. Új, tehát a kérdéses ágazatban még gyakorlatilag ismeretlen termelési eljárás bevezetése, amelynek azonban semmiképpen sem kell új, tudományos felfedezésen alapulnia, és amely valamely áruval kapcsolatos új kereskedelmi eljárás is lehet.
2. Új – tehát a fogyasztók körében még nem ismert – javaknak, vagy egyes javaknak új minőségben való előállítás.
3. Új elhelyezési lehetőség, vagyis olyan piac megnyitása, amelyen a kérdéses ország iparága ez ideig nem volt bevezetve, akár létezett a piac korábban is, akár nem.
4. Nyersanyagok, vagy félkész áruk új beszerzési forrásainak megnyitása: ismét mindegy, hogy ez a beszerzési forrás korábban is létezett, csupán nem vették figyelembe, illetve nem tartották megfelelőnek, vagy pedig először kellett kialakítani.

Magyarországon a modernizáció központjául kiválasztott, ún. mintagazdaságok innovációs szigetekként működtek. Részben ismert mezőgazdasági termékeket a hazaihoz képest jobb minőségben állítottak elő, részben hazai fajtát sikerült létrehozni egyes területeken. Az iparszerű zárt rendszerű baromfitermelés (majd kukoricatermesztés) például, ekkor még új termelési eljárásnak számított Magyarországon. Az élelmiszerek között a hús félig polgári – félig biztonsági (stratégiai-hadi) terméknek számított, érte olajat lehetett kapni a KGST-ben. A szovjet piacra dollárelszámolásban eladott agrártermék újnak volt tekinthető, a német tenyészállat import pedig jó minőséget biztosított a tenyésztésben. A szervezeti rendszer célszerűen adaptálta a kapitalista gyakorlatot a szocialista környezethez.

Belátható, hogy mindegyik kritérium különleges feltételt képez: nem lehet mindegyik termék stratégiai termék, csak néhány lehet az; nem lehet mindegyik vállalati igazgató KB tag, csak néhány lehet az; nem tud mindegyik vállalat szembeszállni a bürokratikus irányítással, csak néhány lehet kivételes helyzetben. Így világos, hogy az innováció a szocializmusban (még a maga korlátozott voltában is) nem lehet szabály, csak kivétel. Az innovátoroknak erős politikai tőkével kellett rendelkezniük, hogy sikeresen küzdhessenek a helyi-, ill. felsőbb szintű miniszteriális „gáncsoskodókkal” szemben. Az állami támogatások, kedvezmények különböző formáihoz elsődlegesen azok a vállalatok jutottak hozzá, amelyek képviselői felsőbb szintű irányítási szervek tagjai voltak.

Mindez jelentős rugalmatlansággal is járt, a megszerzett monopoljogok és az alkalmazkodóképesség összefüggésében. Bár az „innovációs szigetek” gyakran léptek fel a piac élharcosaiként, érdekeik valójában a monopoljogok fenntartása irányába mutattak. A helyzet ellentmondásosságát jól illusztrálja, hogy amikor a hetvenes években az energia- és nyersanyag-árrobbanás folytán radikálisan megváltozott a külgazdasági környezet, akkor a rendszer nemcsak gátolta a változások vállalati szintű érzékelését, de egyben ellenérdekelté is tette őket bármifajta olyan változtatásban, ami esetleg akár csak rövid távú hátrányt is jelentett volna számukra. A mezőgazdasági nagyvállalatok így valójában a rendszer tartópilléreként viselkedtek, valós érdekeik – egyes piackonformabb termelészervezési elemek bevezetése ellenére is – nem a verseny, a piac felé vittek, hanem a kevésbé hatékony túl elosztás, a politika és a vállalat összefonódása felé. Míg nyugaton az energiaválság a termelés minden területén számos változtatást és újítást kényszerített ki, hazánkban a felülről vezérelt modernizáció sajátos útfüggőséget eredményezett.

A mezőgazdasági vállalatok a nagy fejlesztések és termelési célok jegyében születtek és szilárdultak meg, miközben a költségérzékenységre nem kényszerültek rá, s ebbéli készségük és lehetőségük sem fejlődött ki. A meg nem kapott impulzusokra nem lehetett válaszolni, így a mezőgazdasági nagyüzemek piaci orientáltsága sem vált eleven hatóerővé, mivel az árak nem támasztottak költségmegtérülési korlátot, nem állítottak hatékonysági követelményt, de nemzetközi versenyképességi követelményt sem, ugyanis a mezőgazdasági termékek termelői ára teljességgel izolált volt a külpiaci értékesítési áráktól. Változatlanul maradt a gazdaság, s azon belül a mezőgazdaság energiafalo szerkezete.

A mezőgazdaság lendületes fejlődése az 1980-as évekre megtorpant. Ennek okai – az előbb vázoltakon túl – részben visszavezethetők arra, hogy maga a szocialista rendszer került válságba és onnan vont el ahonnan tudott, nálunk a mezőgazdaságból. Az iparszerű mezőgazdaság bár jelentősen bővíteni tudta az outputot, feloldotta a forráskorlátot, számottevő külső inputot vont be, megnövelve a termelési költségeket. A hetvenes évek közepétől a mezőgazdaság és élelmiszeripar korábbi jövedelempozíciói lényegesen romlottak, amit a termelők hatékonyságjavulással nem tudtak ellensúlyozni. Az agrártermékek világpiacán túltermelési válság alakult ki. A tőkés országokba történő eladásokban az élelmiszerek ára jelentősen csökkent, és bekövetkezett az élelmiszerek viszonylagos leértékelődése.

Külgazdasági-, kereskedelmi kapcsolatok: Magyarország komország

Tézis: Az 1960-as évektől kezdődő külgazdasági nyitás eredményeként Magyarország a KGST-ből olcsón importált anyagok feldolgozásán alapuló kivitelért tudott fejlett technikát és korszerű fogyasztási cikket importálni. Másfelől hazánk a KGST felé a mezőgazdaság vonatkozásában is a fejlett technológia tranzit országa lett. A külkereskedelmi forgalom tekintetében a KGST piac a hatvanas években még kiegyensúlyozta az ún. keményvalutás reláció arányát. Az 1973-tól kibontakozó világpiaci energia- és nyersanyag-árrobbanás, a cserearányok nagyarányú romlásához vezetett, s drámai erővel tudatosította, milyen számottevően függ gazdaságunk a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk jellegétől. Az agrárexportra azonban a tőkés fizetési mérleg viszonylagos egyensúlyának fenntartása érdekében még a radikálisan lecsökkent világpiaci árak ellenére is szükség volt, mert ezt a kivitel más termékek és ágazatok nem tudták helyettesíteni.

A Kádár-féle politikai vezetés az 1960-as évek elején, az SZKP XXI. Kongresszusa után jelentős gazdaságpolitikai váltásra szánta el magát. Szükségesnek ítélték a Szovjetuniótól való egyoldalú gazdasági függés lazítását, a gazdaság „két lábra állítását”. Ezt a folyamatot felgyorsította az időközben bekövetkezett enyhülés, amely döntően az Európán belüli kelet-nyugati gazdasági kapcsolatokat élénkítette. A nyugati nyitásnak fontos területe lett a mezőgazdaság.

A magyar mezőgazdaság az 1960-as évektől három fő piacra építette fel üzletpolitikáját. A szocialista országokkal évről-évre bővült a külkereskedelmi kötelék, közülük is elsősorban a Szovjetunióval, Csehszlovákiával, az NDK-val és Lengyelországgal.

A műszaki fejlesztések nagyrészt nyugati licencek, know-how-k vételéhez kapcsolódtak, amelyre úgymond „ráfejlesztettek”. Ebben fontos szerepük volt a nyugati cégekkel fenntartott összeköttetéseknek. A fejlett nyugati technika beszerzése és alkalmazása segítette a termékszerkezet-váltást, és a minőség javítását is. A kiemelt vállalatok (ún. mintagazdaságok) a gépek beszerzésén túlmenően együttműködésre (például közös fejlesztésekre) is törekedtek a fejlettebb tőkés cégekkel. Nyugati minták alapján dolgozták ki az iparszerű termelés elméleti és gyakorlati alapjait, és létrehozták az első rendszerbe szervezett mezőgazdasági ágazatokat.

Az iparszerű termelési rendszerek fejlesztéséhez nagyban hozzájárult a különböző külső piaci kapcsolatok folytán összegyűjtött ismeret, módszer, tenyésztési és termelési eljárás, amely az állattenyésztés és az áruterelés különböző fázisaiban a külföldi partnereknél elsősorban az üzleti együttműködés mindennapi gyakorlatában volt megszerezhető. Számos kooperáció jött létre a fejlett nyugati cégekkel, illetve közös vállalatok (pl. CPS) alapítására is sor került. A fejlett nyugati technika beszerzése és alkalmazása segítette a termékszerkezet-váltást, és a minőség javítását is. A nyugati import célja a hazai szaporítás egy részének, illetve a fajtaválasztéknak folyamatos fenntartása, kereskedelmi, szakmai kontaktus, egyes esetekben kooperáció a világ legjobb tenyésztő cégeivel.

Az export volumene szempontjából a szocialista országok mellett a fejlődő észak- és fekete-afrikai (Algéria, Líbia, Egyiptom, Angola), valamint közel-keleti országok (Irak, Libanon, Irán) voltak meghatározóak. Utóbbiakkal igen dinamikusan alakultak a kereskedelmi kapcsolatok, devizavolumen tekintetében az 1970-es évektől egyre jelentősebb exportpiaccá váltak. Az összes magyar baromfihús kivitel csaknem 30%-a például a Közel-Keletre irányult.

A vázolt folyamat erősítette az ország külgazdasági szerkezetének nyitottságát, de a külkereskedelmi forgalom tekintetében a KGST reláció a hatvanas években még kiegyensúlyozta az ún. keményvalutás reláció arányát. A nem rubelelszámolású export növekedésében nagy szerepe volt annak is, hogy a hetvenes évektől a Szovjetunió tekintélyes mennyiségben vásárolt dollárelszámolás ellenében is. Hazánk a KGST felé a mezőgazdaság vonatkozásában is a fejlett technológia tranzit országa lett, Európa nyugati része pedig kelet felé bővítette felvevőpiacait. Magyarország a KGST-ből olcsón importált anyagok feldolgozásán alapuló kivitelért tudott fejlett technikát és korszerű fogyasztási cikkeket importálni.

A hatvanas évek növekedési feltételeit a viszonylag olcsón és bőségesen rendelkezésre álló termelési tényezők megléte, a nemzetközi kapcsolatok kiszélesedése, az ebből adódó piacbővülés jellemezte. A hetvenes évektől jelentős átalakulások színterévé vált a világgazdaság, melynek eredményeként a mezőgazdaságra nézve is alaposan megváltoztak és kedvezőtlené váltak a világpiaci körülmények. Az 1973-tól kibontakozó világgazdasági folyamatok, a magyar külgazdaság cserearányainak nagyarányú romlása drámai erővel tudatosította, milyen számottevően függ gazdaságunk a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk jellegétől. Az energia- és nyersanyag-árrobbanás gyökeresen átrendezte a magyar külkereskedelem árviszonyait. A világpiaci ármozgások, ha késleltetve is, de a rubelelszámolású forgalomba is begyűrűztek, az ötéves, csúszó árbázisra való áttérés következményeként. Ennek nyomán 1975-ben, ebben a relációban az import árszínvonala több mint 25%-kal nőtt, az energiahordozóké pedig megkétszereződött.

A cserearányromlással párhuzamosan az agrárpiacon a protekciónizmus, s ezen belül a legkülönbébb korlátozó intézkedések váltak uralkodóvá. Már nem a hatékonyságok versenyeztek a világpiacon, hanem támogatási politikák és kondíciók. A világgazdasági változások előhírnökeként az Európai Közösség által az integrációba beemelt közös agrárpolitika eredményeként, Nyugat-Európa felé már 1970-től bezárultak a még meglévő exportlehetőségek. A Közös Piac drasztikus importkorlátozó intézkedésének hatására csökkent agrárkivitelünk ezen ország-csoportba, ami jelentős devizabevétel-csökkenést vont maga után. Magyarország 1973-ban csatlakozott az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezményhez, melynek legfőbb célkitűzése az volt, hogy hazánk diszkriminációmentes bejutást nyerjen a GATT-tagállamok piacaira. A belépés ellenére az EK hátrányosan megkülönböztetett kereskedelempolitikája az ún. „állami kereskedelmű” országokkal szemben a nyolcvanas évek

végéig fennmaradt. Bár hazánk az 1980-as évek elején kétoldalú keretekben újabb és újabb kezdeményezéseket tett a kapcsolatok rendezésére, az EK a rendszerváltás kezdetéig semmilyen tekintetben nem volt hajlandó elmozdulni korábbi álláspontjától.

Az 1970-es évek második felétől a piaci helyzet keményedése miatt szocialista relációban ugyancsak kedvezőtlenül alakult a helyzetünk. Míg ugyanis nyersanyag- és energiahordozó-importunk rugalmatlan, a felénk irányuló kereslet az exportárakat illetően viszont viszonylag rugalmas volt. A KGST-n belüli kereskedelmi kapcsolatok „sugaras” jellegéből adódóan az országok meghatározó módon kapcsolódtak a Szovjetunióhoz, a kis országok egymás közötti kereskedelmének jelentősége elmaradt a gazdaságföldrajzi feltételek nyújtotta lehetőségektől.

A hetvenes évek világpiaci árrobbanása a Szovjetunió számára alapot adott a cserearányok KGST-n belüli átrendezésére, ami az 1958-ban életbe léptetett bukaresti árelv módosítását vonta maga után. A KGST-országok 1975-ig az egymás közötti kereskedelemben a középtávú tervidőszakra érvényes fix árakat alkalmazták. A világpiacon bekövetkezett drasztikus árváltozások hatására – az árrendszer megmerevedésének feloldását hangsúlyozva – a KGST-országok közötti elszámolásban bevezették az ún. csúszó árbázist, vagyis az évenkénti ármegállapítás rendjét. E szerint az 1958-ban elfogadott ún. bukaresti ár-megállapítási elvet úgy módosították, hogy az ármegállapítás bázisidőszaka a tárgyévet megelőző öt év lett. Az egymás közötti szerződéses rubel árakat 1976-tól évente változtatták, a megelőző öt év világpiaci áradatai alapján. Így az 1976-os ármegállapítás bázisidőszaka 1971-75, az 1977. évié 1972-76, s az 1978. évié 1973-77 lett. Ennek következtében rubel viszonylatú értékesítési áraink 1975-től évenként gyorsan követték a tőkés piacon kialakult ármozgásokat és árarányokat. Így a KGST-országok közötti külkereskedelmi árakban is kisebb késéssel kifejezésre jutottak, begyűrűztek a tőkés piac árváltozásai.

A világpiacon végbement árváltozások, a termelőeszközök és a felhasznált energia árának gyors növekedése, illetve az agrártermékek leértékelődése, nyomán a mezőgazdaság helyzete megrendült. A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek konvertibilis valutaszerző ereje legyengült. Az agrárexportra azonban a tőkés fizetési mérleg viszonylagos egyensúlyának fenntartása érdekében még a radikálisan lecsökkent világpiaci árak ellenére is szükség volt, mert ezt a kivitelt más termékek és ágazatok nem tudták helyettesíteni. Nőtt az export szubvenciója iránti igény, amely elsősorban a kivitelt bonyolító, illetve a végső kibocsátó élelmiszeriparban vált általánossá.

A szinte kizárólag mennyiségi szempontú árkiegészítő exportösztönzés ugyanakkor végletesen konzerválta a struktúrát és egymáshoz közelítette a legjobb és a legrosszabb termékek gazdasági megítélését. A nyolcvanas évek közepére az élelmiszer-gazdaság támogatásának már több, mint a felét az export-támogatás tette ki. A mezőgazdaság szerepe elkerülhetetlenül összekapcsolódott az adósságválságba került ország helyzetével, a devizaszerzés kényszerével.

Mezőgazdaság szerepe a foglalkoztatásban

Tézis: A magyar élelmiszer-gazdaságot a jelentős elvándorlás ellenére is mesterséges túlfoglalkoztatás jellemezte a szocializmus időszakában. A taylorista típusú munkaszervezet beillesztése a gazdálkodásba tehetetlenséget vitt a rendszerbe, amely szükségképpen válsághoz vezetett.

A mezőgazdaságban lezajlott technikai forradalom eredményeként az élelmiszer-gazdaság egyre kevesebb embert foglalkoztatott, egyre kevesebb ember számára adott munkát, megélhetést. A magyar élelmiszer-gazdaságot viszont a jelentős elvándorlás ellenére is mesterséges túlfoglalkoztatás jellemezte. Míg a modern nyugati mezőgazdaságban elenyésző volt a főfoglalkozású adminisztráció, a szocialista mezőgazdaság egyre nagyobb adminisztrációs igényt támasztott.

A szocialista mezőgazdaság a tömegárúk (például a gabona) termésátlagait tekintve felzárkózott a nemzetközi termelési szinthez, ám még ezek esetén sem bizonyult termelékenynek. A gabonaágazat kis élőmunka-igényű, így nyugaton még az egészen nagyléptékű gazdaságok is elboldogultak fél tucat alkalmazottal, ahogy azt az amerikai családi farmok példája mutatja. Ezzel szemben a magyar termelészövetkezetek és állami gazdaságok nagyszámú alkalmazottat vettek igénybe, s a nyugati farmok rugalmas munkamegosztásával szemben (ahol egy-egy ember több feladat elvégzésére is bevethető) merev, hierarchikus, négy-öt vezetési szintet is magában foglaló munkaszervezetben működtek.

A korábbi kerületi (területi) irányítást központosították, ágazati irányítási rendet alakítottak ki. Az átszervezés jelentősen megváltoztatta a helyi döntési és hatalmi viszonyokat. Az addig bizonyos önállóságot élvező kerületek vezetői a központi döntések végrehajtóivá váltak. A szervezet feladatstruktúrájának és hatalmi, felügyeleti környezetének megváltozásával egy

vertikális függőségben levő, centralizált követelmények által alakított és irányított funkcionális struktúra jött létre, amely felülről kapott céljait az ezekhez létrehozott, illetve fejlesztett eszközrendszerével, magas szervezettségével, technológiai fegyelmével, utasításos engedelmességi kultúrájával valósította meg. A munkaszervezetben a menedzsment felkészültsége alapján monopolizálta a döntéseket, ezáltal az alsóbb szinteken lévőköt egyszerű utasítás-végrehajtó szerepbe kényszerítette – a tömegtermelés igényeinek megfelelően – nagyszámú betanított- és segéd munkást illesztve a rendszerbe.

A nagyarányú koncentráció és specializáció mellett a vállalatokon belül kialakított egyre magasabb vertikumszint komoly ellentmondásokat hozott felszínre. A termék előállítását végző biológiai, technikai és szervezési elemek leggazdaságosabb felhasználását akadályozta a belső információs rendszer alacsony színvonala. A vállalatok központosított vezetése mind messzebb került a végrehajtástól, a központi elhatározások a szükségesnél több lépcsőn keresztül jutottak el a megvalósításig, s ezért a végrehajtásban a torzulás lehetősége mindinkább növekedett. A korszerű technológia mellett a szükséges információ hiánya az indokoltnál magasabb ráfordításokat okozott, így egyre nehezebbé vált az eredményes termelés szervezés.

Az iparszerű termelés során rendkívül fontossá vált a munkafegyelem: a modern technológia bevezetésével a dolgozók a korábban rájuk bízott értéknek sokszorosáért lettek felelősek. Mivel az eszközök elhasználódása nagyságrendileg függött a munkaerő hozzáállásától, kulcskérdéssé vált a munkavégzés tartalmának, idejének és módjának feltételrendszeréhez történő pontos alkalmazkodás. Bár az egyszerűbb, szabványosítható munkák ellenőrzési költsége viszonylag alacsony, az agrikultúrában a munkavégzés, térben meglehetősen szétszórt helyszíneken zajlik, így az alkalmazottak kontrollálása rossz hatásfokú és költséges. Fontos tanulság, hogy a munkateljesítmény kikényszerítése és ellenőrzése a mezőgazdaságban az iparhoz képest eltérő lehetőségeket kínált.

A kialakult iparszerű termelési rendszer viszonyai szükségszerűen nagyobb feszültséget teremtettek a technológiai fegyelem szigorúsága és a dolgozók munkakészsége között. Ez megmutatkozott az eszközök gyors avulásában, ami az optimális szűk időre korlátozott munkaigény esetén komoly bizonytalansági faktort jelentett. A munkagépekre pedig fokozott szükség volt, mert a termelés hozamának növelése folytán a növénytermelésben fokozatosan lerövidültek a megfelelő eredmény eléréséhez szükséges ún. optimális idők.

A „taylorista” hierarchiában elfecsérlődött a szakértelem, mivel az alkalmazottakat pusztán utasítás-végrehajtó szerepbe kényszerítették, tudásuknak csak kis részét aknázták ki. A mezőgazdaságban előrehaladó centralizáció károsan hatott az alkalmazottak szemléletére. A munkamegosztás és a specializálódás fokozódása, a munka tartalmi elszegényedésével és a munkásautonómia csökkenésével jártak. Mindez a nagy élőmunka-igényű, komoly gondosságot és hozzáértést igénylő áruk előállításán jelentett különös gondot, ahol az egyedi mozzanatok, önálló döntéseket követelő tevékenységek kontrollja rendkívül költséges.

A magyar nagyüzemi mezőgazdaság vitathatatlan sikereket ért el a termésátlagok és a hozamok területén. Ezzel szemben hatalmas volt a lemaradás a költségek és a gazdasági hatékonyság tekintetében. A taylorista típusú munkaszervezet beillesztése a gazdálkodásba tehetetlenséget vitt a rendszerbe, amely szükségképpen válsághoz vezetett, ennek ütemét azonban mérsékelte, hogy a háztáji és a kistermelés révén a taylorista munkaszervezetben elpazarolt tudás mégis valahogy visszacsatolódott a mezőgazdaságba. Ehhez járult, hogy bár az alacsony bérek nem jelentettek vonzerőt a munkavállalók számára, a háztájból származó jövedelmek a hetvenes évektől rendszeressé és jelentőssé váltak. Ez a korábbi évtizedekben tapasztalt migráció irányát is megfordította azáltal, hogy vonzóvá tették a falut az emberek számára.

Földkérdés a rendszerváltás tükrében

Tézis: Az Antall-kormány idején jóváhagyott 1991. évi XXV. törvény szerint „méltányosságból” megítélt kárpótlás nem állt arányban az elszenvedett sérelmekkel, és nem tartotta be azt az elvet sem, hogy azok kapják a földet, akik valóban gazdálkodni is akarnak és tudnak a kapott területeken. A tulajdonváltással együtt járó szerkezeti változás egyik fő következménye, hogy mindinkább elvált egymástól a föld tulajdoni és használati joga. Általános tendencia volt, hogy a termelés nagyságával párhuzamosan emelkedett a bérelt földek nagysága is.

A rendszerváltás időszakában hamar újraéledtek az optimális birtokstruktúra körüli évszázados viták. A reformokat illetően mindegyik párt szükségesnek tartotta a magántulajdon szerepének lényeges növekedését, ám eltérő szerepet szántak neki és a szövetkezeti tulajdon kérdésében is nagyon különböző vélemények fogalmazódtak meg.

A korábban földtulajdonukból kifosztottak kártalanításával, tehát magával a rehabilitációval mindenki egyetértett, ugyanakkor annak konkrét formái tekintetében nagyon különbözőek voltak az elképzelések. A Magyar Demokrata Fórum programja szerint a mezőgazdasági földtulajdon-viszonyok megújításában a legfontosabb alapelvek, hogy a föld magántulajdonát az ott élők sérelme nélkül kell helyreállítani és fontos, hogy az ellátás még átmenetileg se romoljon, mert ez veszélyeztetné a békés átmenetet. A sérelmek orvoslása mindenképpen erkölcsi elégtétellel jár, ez azonban az ország lehetőségeitől függ és a mezőgazdasági tulajdonreformnak az általános reform részének kell lennie. Az MDF szerint az erőszakos kollektivizálás előtti állapotot elsősorban gyakorlati okok miatt nem lehetett visszaállítani. A mezőgazdasági terület egy részét azóta más célokra hasznosították, továbbá mivel az egykori tulajdonosok, illetve azok örökösei már nem laknak a faluban, s mezőgazdasággal sem foglalkoznak, ezért a tömeges tulajdon visszaadással járó kiterjedt bérleti rendszer jelentős pénzeket vonna el úgy a mezőgazdaságtól, mint általában a vidéki térségekből. A KDNP azt hangsúlyozta, hogy a parasztság erkölcsi és anyagi rehabilitálásában más rétegek érdekeire, és az ország teherbíró képességére is tekintettel kell lenni. A kommunista párt utódpartja, a Magyar Szocialista Párt azt emelte ki, hogy a sztálini kolhozmodell lényeges revíziójával sajátos magyar agrármodell alakult ki, amelyben ötvöződött a nagyüzemi termelés és a kistermelés, az alap- és a kiegészítő tevékenység, a mezőgazdaság valamint a település kapcsolata. Hangsúlyozták, hogy Magyarországon az 1940-es évek második felében egy igen elaprózódott agrárbirtok struktúra volt, amit nem lenne célszerű visszaállítani. Az SZDSZ is arra hívta fel a figyelmet, hogy a nem mezőgazdasági foglalkozásúak tömeges földhöz juttatása jelentős tőkét vonna ki a mezőgazdaságból. A Független Kisgazda Párt programjában a restitúciót, azaz a jogsértés előtti állapot visszaállítását tűzte célul. E szerint a volt tulajdonosoknak, vagy a leszármazottaiknak, adják vissza a földet úgy, ahogyan és amilyen állapotban elvették tőlük. Az első pillanattól nyilvánvaló volt tehát, hogy a tulajdonreform egyik koncepciója sem szolgáltathatja a teljes és általános igazságot, mindegyik program sérti valakinek az érdekeit.

Az 1990 tavaszán megalakult koalíciós kormányon belül a földkérdés tekintetében a fő probléma az volt, hogy míg a Független Kisgazdapárt a restitúciót és az 1947-es birtokállapot visszaállítását tűzte ki célul, addig a koalíciós partnerek csak az 1947-es tulajdoni viszonyok „figyelembe vételét” tartották szükségesnek. A koalíció gondjai miatt az MDF eleinte nem vállalta, hogy nyíltan szembehelyezkedjen a kisgazdák által inspirált földtörvénytervezetekkel,

inkább az ellenzékétől várta, hogy fölvegye érveikkel szemben a harcot, tehát a kivárára rendezkedett be.

A három koalíciós párt egyezségének szellemét tükröző földtörvény-tervezet 1990. augusztus 13-ára elkészült el. Ez 100 hektárig lehetőség szerint az elvett eredeti földterületnek illeték- és költségmentes visszaadását rögzítette. Ezután többhetes huzavona kezdődött, az elkészült földtörvénytervezet egyre élesebb támadások ösztüzébe került. Végül a kormány látszólag elfogadta a tervezetet, de úgy bújt ki a döntési kényszerből, hogy a parlament elé terjesztés helyett maga a kormányzat kért előzetes normakontrollt az Alkotmánybíróságtól. Alkotmányossági szempontból a kormányfő első kérdése az volt, hogy elfogadható-e a kárpótlás, illetve a reprivatizáció tekintetében különbségtétel állampolgár és állampolgár között aszerint, hogy mit vettek el tőle. Kaphat-e másféle vagy más mértékű kárpótlást az, akitől a földjét vették el, mint az, akinek gyára, üzlete vagy háza veszett oda? Antall József második kérdése pedig úgy szólt, hogy jogszerű-e a tsz-ek földjét kisajátítás és kárpótlás nélkül felhasználni a korábbi sérelmek orvoslására.

Az alkotmánybíróság 1990. október 4-i határozatában, mindkét kérdésre „nem”-mel felelt. Arra hivatkozott, hogy a tulajdon tárgya szerint nem lehet különbséget tenni azért, hogy az egyiket ellenérték fejében privatizálják, a másikat természetben visszaadják (reprivatizálják). Ennek az alkotmánybírósági álláspontnak az alapját az ún. előprivatizációs törvény (1990. évi LXXIV. törvény „A kiskereskedelmi, vendéglátó-ipari és fogyasztási tevékenységet végző állami vállalatok privatizációjáról”) adta, amely üzletek esetében kizárta a reprivatizáció lehetőségét. Az Alkotmánybíróság a tulajdonviszonyok rendezése során a tulajdon tárgya tekintetében csak egységes eljárást tekintett alkotmányosnak, ami azt jelentette, hogy ha a törvényhozók a lemondanak restitúcióról a műhelyek, gyárak, üzemek, házak stb. esetében és ezek tulajdonosait csak részlegesen pénzben (kárpótlási jeggyel) kárpótolják, nem járhatnak el másként a volt földtulajdonosokkal szemben sem, hiszen a földek visszaadása diszkriminációt jelent, a boltok régi tulajdonosainak a kárára. Márpedig az alkotmány tiltja a diszkriminációt. Ez csak akkor lehetséges, ha alkotmányos indokai vannak a megkülönböztetésnek, márpedig a földtulajdonosok esetében az Alkotmánybíróság ilyen indokot nem talált.

Miután a kisgazdák módosító indítványait vagy visszavonták, vagy a képviselők leszavazták azokat (többek között Torgyán reprivatizációs javaslatát is), az Országgyűlés végül 1991. július 11-én elfogadta a XXV., ún. kárpótlási törvényt. A jogszabály az állampolgárok tulajdonában

az állam által 1948. június 8-át követően igazságtalanul okozott károk kárpótlásáról gondoskodott. Ezt követte az ugyanilyen elvekre épülő 1992. évi XXIV. tv. az 1939. május 1. és 1948. június 8. között okozott károkról, valamint az 1992. évi XXXII. tv. az életüktől vagy szabadságuktól politikai okokból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról.

A kárpótlási folyamat kárpótlási jegyek kibocsátásával valósult meg, melyek az állammal szembeni követelést testesítették meg, és birtokosukat állami vagyon vásárlására jogosította fel. Piaci vásárlóértéke attól függött, hogy milyen mértékű és minőségű az állami vagyon kínálata, illetve a hozzájutás lehetősége a kárpótlási jegy ellenében. A törvények lényege, hogy a különböző okokból jóvátételben részesülők kártalanítását a kár mértéke alapján átalányértékben – ehhez tulajdoni kategóriák szerint különböző táblázatok készültek –, illetve a föld értékét aranykorona (AK) alapon (1000 Ft/AK kulccsal) határozzák meg. A kárpótlás mértéke degresszív; megtartották a 200 ezer forintig terjedő 100%-os kártérítési határt és e felett a degresszivitást, valamint tulajdoni tárgyanként, illetve személyenként 5 millió forintban limitálták. A jogosultak köre tekintetében a törvény csak magántulajdonukban sérelmet szenvedett természetes személyeket és egyenes ági leszármazottaikat – unokáig bezárólag – rendelte kárpótolni.

A módosított kárpótlási törvény szövegébe bekerült az úgynevezett földárverés, illetve a földlicit intézménye (1991. évi XXV. Tv. 22. § 1. bek.), mely aligha állja a szakmai és etikai kritikát, és különösen a Független Kisgazdapárt részéről heves támadásokat váltott ki. A licitálással kapcsolatban legfőbb kritikaként fogalmazódott meg, hogy annak célja a föld árak „fölsrófolása”, mert ezáltal a téeszeknek a kárpótlási jegyre kevesebb földet kell visszaadniuk, azaz több föld marad a tulajdonukban. A jogszabály alapján, az árverésen az vehetett részt, aki a licitet vezetónél letétbe helyezi az öt megillető és a vételi jog gyakorlására felhasználni kívánt kárpótlási jegyeket. A letét értékének 20 százaléka volt az árverési előleg. Az árverés vezetőjének ki kellett zárnia a további árverésből azt az árverezőt, aki az ajánlatok lezárását követően nem élt vételi jogával. A kizárt személy az árverési előlegét elveszítette. Ez komoly bizonytalanságot keltett a jogosultakban.

Tsz-tag és állami gazdasági dolgozó, illetve tsz-alkalmazott átlagosan csak 30 AK, illetve 20 AK értékű földtulajdont kapott. Ez a korábbi háztáji és illetményföld mértékét kitevő, mintegy fél-másfél hektáros birtokméret nem volt alkalmas arra, hogy önellátáson túl árutermelést megalapozó működő tulajdonná válhasson.

A föld-kárpótlás végül egy több esztendőn át húzódó folyamatként, későbbi években hatályba lépett törvények alapján zajlott le. A folyamat során kettévált a földtulajdon és az egyéb szövetkezeti vagyon privatizációját. Emiatt önállóan működtethető szövetkezeti vagyonrészt és magántulajdonú földet a téveszből együttesen még 1992. december végéig sem lehetett kivinni. A birtokbaadás évekig elhúzódott, ez a termelőket tulajdonosi helyzetük gyakorlásában hosszú időre korlátozta.

A privatizáció eredményeként szétaprózott birtokstruktúra jött létre. 1995-ben az egyéni gazdaságban művelt föld több mint fele 10 hektár alatti üzemekhez tartozott, s a termőföld 62,5 százalékát bérletként használták. A tulajdonváltással együtt járó szerkezeti változás egyik fő következménye, hogy mindinkább elvált egymástól a föld tulajdoni és használati joga. Általános tendencia volt, hogy a termelés nagyságával párhuzamosan emelkedett a bérelt földek nagysága is. Így például az 1-5 hektár közötti kategóriában 76%-ot tett ki a saját földterület aránya, az 50 hektár felettié között már csupán 23-26%-ot. Az 1990-es években háromszorosára nőtt a gazdasági szervezetek száma, és négyszázezerrel csökkent az egyéni gazdaságoké. Az átalakult szövetkezetek egy részét a menedzsment privatizálta és társas vállalkozássá alakította. A továbbra is együttes vállalkozást vállalók szintén valamilyen társas vállalkozássá (korlátolt felelősségű társasággá, részvénytársasággá, betéti társasággá) alakították a korábbi szövetkezeteket. A másik oldalon az egyéni gazdaságok számának gyors csökkenése is radikális átrendeződésre utal. A gazdaságok földhasználata a kettős szerkezet, és a polarizáció növekedésének irányába haladt. Az új agrárszerkezet létrejöttét a termelés szerkezetváltása kísérte. Felerősödött a termelés specializálódási folyamata, melynek során 30%-kal nőtt a kizárólag növénytermeléssel foglalkozó gazdasági szervezetek száma, a vegyes gazdálkodást folytató szervezeteké pedig egyharmadával csökkent.

Széteső agrárvertikum

Tézis: A privatizációs és kárpótlási folyamatok hatására kialakult ésszerűtlen birtokszerkezet problémáit tovább növelte az élelmiszeripar külföldi magántulajdonba kerülése. Ennek során jórészt klasszikus piacfelvásárlás következett be. Az 1990-es évek magyar gazdaságpolitikájában a külkereskedelmi mérleg deficitjének mérséklése a privatizációs eladások és az újonnan megvalósuló zöldmezős beruházások által valósult meg.

A magyar élelmiszergazdaságot az egykori keleti tömb modellértékű ágazatának tartották, nem csak a KGST-n belül, de nyugati elemzők is. A külföldi tőke megjelenése a rendszerváltást követően erősödött fel, bár részvételük 1990 előtt sem volt ismeretlen, akkor azonban még néhány vegyes vállalatra korlátozódott. A külföldi működőtőke beáramlása 1991-től gyorsult fel, az FDI állománya ettől fogva az egész évtizedben dinamikusabban növekedett. A privatizáció stratégiai célja a bevétel növelésén túl az volt, hogy azon keresztül javuljon az ágazat versenyképessége, illetve, hogy erősödjön általa a magyar élelmiszergazdaság világpiaci integrációja.

A kormány-stratégia szerint az élelmiszeripari vállalatok – kivéve a hungarikumokat előállító társaságokat – teljes egészükben privatizálhatók voltak. Az 1990-es programba végül 138 élelmiszer-feldolgozó vállalat került, melyek értékesítése a fokozott külföldi érdeklődés miatt rohamléptekkel haladt előre. Rövid időn belül kiderült, hogy a készpénzfizetést előtérbe helyező, tőkeemeléshez és új piacok (nyugati export) biztosításához kötött privatizációs feltételeket a hazai befektetők nem tudják teljesíteni. A versenytárgyalásokat jórészt külföldi befektetők nyerték. 1990 és 1992 között a privatizációs bevételek több mint fele az ágazat vállalatainak eladásából folyt be, de félő volt, hogy a magyar élelmiszer-feldolgozás akár teljes egészében külföldi (döntően multinacionális) társaságok kezébe kerül.

Az élelmiszeripari privatizáció második szakasza az 1993-1996 közötti évekre tehető, amikor a készpénzes üzletvásárlás társadalmi, politikai nyomásra háttérbe szorult, helyébe a hazai tulajdonszerzés ösztönzése lépett, melyet az ún. decentralizált privatizáció révén igyekezett az állam végrehajtani. Ennek legszembetűnőbb példája a malom- és a sütőipar, ahol a megyei vállaltokról leválasztották a kiskapacitású termelőegységeket, melyeket első helyen az adott üzemben dolgozó vezetőknek és alkalmazottaknak kínáltak fel megvételre. Így jöhetett létre

mintegy 60 helyi-regionális érdekeltségű belföldi tulajdonú malomipari és 80 sütőipari (pékségek) középüzem, amelyek közel fele a későbbiekben is életképes, üzletileg sikeres vállalkozásként működött.

Az élelmiszeripar privatizációja a kilencvenes évek végére lezárult. Eredményeképp egyes ágazatokban (úm. növényolaj, édes- és cukoripar, dohánygyártás, valamint söripar) a külföldi tulajdon részesedése a jegyzett tőkéből megközelítette a 100%-ot, más stratégiai fontosságú szakágazatok, mint például a sütő, a hús- és baromfiipar, meghatározóan magyar tulajdonban maradtak.

A nemzetközi vállalatok által megvásárolt cégek egy nemzetinél nagyobb léptékű regionális piac termékfejlesztési és szakosodási rendszerébe kerültek át. Több szakágazatban (például a dohányiparban, az édesiparban stb.) a multinacionális vállalatok – a különféle országokban levő érdekeltségeik szakosítása, profiltisztítása miatt – a későbbiekben megszüntették vagy mérsékeltek magyarországi termelésüket, a tevékenységet más országokban levő régióközpontjukba helyezték át. Ennek eklatáns példája a cukoripar leépülése, amely a legnagyobb arányú volt az élelmiszeriparon belül. A feldolgozó ágazatok privatizációja során a külföldi beruházók gyakran csak piacszerzési célból vásároltak magyarországi gyártókapacitásokat, a megszerzett feldolgozó-üzemeket a potenciális konkurencia felszámolása végett kivonták a termelésből. Ellátási körükbe vonták a belföldi fogyasztói piacot, sőt, a magyar feldolgozók által évtizedeken át lefedett kelet-európai térséget is. A hazai tulajdonú, piacképes termékstruktúrát kialakító vállalatok egyenként kerestek értékesítési csatornákat. Nagy szerepük volt abban, hogy újjá tudták szervezni a keleti piacokat, például a húsipari cégek orosz vállalatokkal történő kooperációja által.

Az élelmiszer-feldolgozás külföldi kézbe kerülésével párhuzamosan Magyarország élelmiszer-kereskedelmi hálózata is rohamos ütemben alakult át az 1990-es években. A külföldi tőke beáramlása privatizáció és zöldmezős beruházások formájában valósult meg. A kereskedelmi hálózat gyors átalakulásának szembetűnő velejárója volt a külföldi hiper- és szupermarketek rohamos terjedése az évtizedben. Jelenlétükkel jelentősen bővült az áruválaszték, ám megnehezültek a hazai láncok munkafeltételei és csökkent a hazai termelésű áruk értékesítése.

A kereskedelmi láncok tőkeerejüket kihasználva korszerű technológiát, hálózatot és infrastruktúrát alkalmazva hamar erőfölényes pozícióba kerültek a beszállítókkal szemben. A termelőknek szembe kellett nézniük a forgalmazók árletörési törekvéseivel, mégis létérdekké

vált a bármi áron történő megállapodás, hiszen forgalmuk egyre nagyobb része e csatornákon keresztül bonyolódott. A nagyméretű kiskereskedelmi egységek biztos és nagy volumenű piacot jelentettek számukra.

A magyar mezőgazdaság stratégiai dilemmája: devizaszerzés versus foglalkoztatás

Tézis: Az ágazat stratégiai jelentősége az élelmezésbiztonságon túl, devizatermelő képességében és a vidéki foglalkoztatásban betöltött szerepe alapján értékelhető. Ezek az összetevők viszont hatásaikban szinte feloldhatatlan ellentmondásokat hordoznak. A termelési szerkezetben a devizatermelő képesség kis élőmunka-igényt, magas színvonalon gépesített termelést (például gabonatermelést) feltételez. Hazánkban a nagyon kevés élőmunkát igénylő termékek exportálása vált dominánssá, amelyek a vidéki foglalkoztatás színvonalának fellendítéséhez nem járultak hozzá.

A kilencvenes évek elején a bel- és külpiaci lehetőségek jelentősen beszűkültek. A KGST összeomlásával elvesztett keleti piacok tekintélyes és biztos felvevői voltak a magyar agrártermékeknek, de belföldön is súlyos piacvesztés következett be. Ehhez járult, hogy a világpiaci recesszió nyomán a fejlett ipari országokban ismét erősödött a protekciónizmus. Nyugat-Európa ekkorra – a közös agrárpolitika magas agrártámogatásai gyakorlatára alapozva – szinte teljesen önellátóvá vált mezőgazdasági termékekből. A kialakult helyzet jelentősen gyengítette az ágazat külkereskedelemben betöltött pozícióját. Míg az agrárium súlya az exportban 1990-ben még 26 százalékot tett ki, ez az érték a kilencvenes években folyamatosan csökkent, s 2002-ben már csupán 7,8 százalékot ért el, viszont minden évben jelentős többletet hozott.

Az ágazatot különösen súlyosan érintette az alapvető élelmiszerek fogyasztói ártámogatásának megszüntetése, a mezőgazdasági termelőknek és az élelmiszeripari vállalatoknak nyújtott támogatások drasztikus csökkentése, beleértve az exportszubvenciókat és az ipari eredetű inputanyagok (műtrágya, növényvédő-szerek) beszerzési ártámogatását is. 1990 és 1993 között az élelmiszergazdaság költségvetési támogatási kerete az 1989. évinek kevesebb, mint a felére csökkent.

A külső piacok szűkülő felvétele, a csökkenő exporttámogatások az export árualap értékének drasztikus csökkenéséhez vezettek. Ezzel szemben a másik oldalon a külkereskedelem

liberalizálása, az EU exporttámogatások növekedése, az élelmiszeripari cégek külföldieknek történő eladása, valamint a külföldi kiskereskedelmi láncok térhódítása jelentősen növelték az importot. A negatív tendenciák ellenére mégis figyelmet érdemel, hogy az agrárszektor pozitív egyenlege nélkül az évtized minden évében erősen negatív lett volna a nemzetgazdaság teljes kereskedelmi egyenlege az EU-val. Tehát a mezőgazdaság szerepe továbbra is fontos maradt, hiszen tiszta devizatöbbletet tudott felmutatni. Így a fizetési mérleg pozíció javítása szempontjából továbbra is kulcsfontosságú területnek számított.

Kedvezőtlen folyamat volt, hogy az alacsony hozzáadott értékű élelmiszerek váltak dominánssá az exporton belül. Így valójában a munkalehetőségeket is exportáltuk, s nem használtuk ki a rendelkezésre álló hazai munkaerőt. A nagy monokultúrás mezőgazdasági termelés mellett szólt, a nemzetgazdaság számára fontos devizaszerzés követelménye, ám ezzel párhuzamosan elmaradt a mezőgazdasági kisvállalkozók vidékfejlesztést, foglalkoztatást szolgáló növekedése. A mezőgazdaság egyre inkább az intenzív gabonatermelésre állt át.

A rendszerváltás előtt az állami gazdaságok és a szövetkezetek foglalkoztatták a mezőgazdasági munkavállalók 90 százalékát, a mezőgazdasági tevékenységen túl részben melléküzemágakban, könyvvitelben, gép-, valamint épületfenntartó tevékenységekben. A szocialista nagyüzemi mezőgazdaságot az iparszerű termelés és a nyomában meghonosodó „taylorista” munkaszervezet mellett mesterséges túlfoglalkoztatás jellemezte. Az ellentmondás a szocializmus időszakában nem vált nyílttá, a rendszerváltást követően viszont a mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepe drasztikusan csökkent. A kapun belüli munkanélküliség nagyon gyorsan láthatóvá vált, ami a vidéki inaktivitás drámai növekedését eredményezte, s a vidék népességmegtartó képességének leépüléséhez vezetett.

Mindez azonban önmagában nem magyarázza a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának jelentős mértékű csökkenését. A privatizáció káros hatást gyakorolt a mezőgazdasági foglalkoztatásra. Duális farmszerkezet jött létre, ami rendkívül kedvezőtlen helyzetet teremtett a hatékonyság és a versenyképesség szempontjából. A nagyüzemek kevésbé törődve a vidék speciális igényeivel, a magas munkanélküliséggel, a nagyon kevés élőlőmunkát igénylő szántóföldi növénytermesztést vették célba. Az agrárgazdaságunk a kilencvenes évtizedben egysíkúvá vált: tovább növekedett a gabona és olajos növények termesztési területe, ami egyszerűbb ipari technológiával magas árbevételt biztosított. Az élőlőmunka-igényes zöldség- és gyümölcsstermesztés nagymértékben visszaszorult. Erősítette a folyamatot a gyors kereskedelmi liberalizáció kizorító hatása, a belső piac zsugorodása és a feldolgozóipar leépülése.

A korábban kiépült fizikai infrastruktúra (tárolók, hűtőházak, csomagolók, feldolgozók) eltűnésével és a kereskedelmi-pénzügyi infrastruktúra (felvásárlók, hitelezők) hiányában, azelőtt nemzetközi hírű zöldség és gyümölcskultúrák sorvadásnak indultak. A szétaprózódott termelés piacra juttatásához elengedhetetlen, hogy legalább a feldolgozás koncentrált legyen. A rendszerváltás előtti nagy agrárvállalatok erre általában alkalmasak voltak, az ezredfordulóra azonban hírmondó sem maradt belőlük.

A leírt folyamatok eredményeként az évtizedben egyszerre növekedtek drámaian a vidéki gazdasági inaktivitást jelző mutatók és szorultak vissza a munka-intenzív mezőgazdasági kultúrák. Jelentősen szűkült a kertészeti- és a szőlőágazat, ahol az 1 hektáron foglalkoztatott munkaerő a hozzá kapcsolódó feldolgozóiparral együtt tíz, vagy e feletti létszámot köt le. Ezekből az ágazatokból olyan munkaerő szabadult fel, amelynek többsége csak a szükséges szorgalommal, zömében az apáról fiúra szálló tudással rendelkezett, így ők a tartósan inaktívak sorát gyarapították.

1989 és 1997 között mintegy 650 000 fővel csökkent az agrárágazatban foglalkoztatottak száma. Ez azt jelenti, hogy a korábbi munkaerőlétszámnak már csak kevesebb, mint egyharmada (34,3 %-a) dolgozott, ami 8,5 százalékos foglalkoztatási részesedésnek felelt meg. A munkaerő ebből az ágazatból jellemzően nem magasabb termelékenységű ágazatokba, hanem tartós inaktivitásba vonult. A hagyományos mezőgazdasági térségek tartós területi és szakmai zárványokká, válságócokká váltak, ahol a munkanélküliség és a vele együtt járó szociális problémák állandósultak.

Témához kapcsolódó publikációk az elmúlt 5 évben

Schlett András: Land Privatisation and Land Policy After the Regime Change in Hungary. INTERNATIONAL JOURNAL OF BUSINESS AND MANAGEMENT STUDIES 6:(1) pp. 37-44. (2017) (ISSN: 2158-1479)

Schlett András (Co-author: Cseszka Éva): Tradition - Interest - Labour Organisation. Transformation of Rural Mentality during the Period of Communism in Hungary. In: Sorin Radu , Cosmin Bundeanca (szerk.): Countryside and Communism in Eastern Europe: Perceptions, Attitudes, Propaganda . Konferencia helye, ideje: Nagyszeben , Románia , 2015.09.25 -2015.09.26. Berlin: LIT Verlag, 2016. pp. 547-562. (ISBN:978-3-643-90715-8)

Schlett András (Co-author: Beke Judit): GMOs: Food Security or a New Type of Dependency. In: Vándor János , Beke Judit (szerk.): The Current Issues of Economic and Social Integration in Hungary and Taiwan. Budapest: Budapesti Gazdasági Egyetem, 2016. pp. 79-87. (ISBN:9786155607712)

Schlett András (Co-author: Beke Judit): Food security and GMOs. STUDIA MUNDI - ECONOMICA 2:(1) pp. 95-103. (2015) (ISSN 2415-9395)

Schlett András: A magyar mezőgazdaság alapvető dilemmája a XX. század második felében. In: Varga Zsuzsanna – Pallai László (szerk.): Föld – parasztság – agrárium: Tanulmányok a XX. századi földkérdésről a Kárpát-medencében . 388 p. Hajdúnánás: Hajdúnánás Város Polgármesteri Hivatala, 2015. pp. 367-385. (ISBN:978-963-473-814-5)

Schlett András: The Socialist-Type Process of Innovation: Lessons of Hungarian Agrarian Modernization between 1960 and 1990. HUNGARIAN HISTORICAL REVIEW: NEW SERIES OF ACTA HISTORICA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE 4:(4) pp. 900-927. (2015)

Schlett András (Co-author: Beke Judit): Foreign Direct Investment (FDI) in Food Industry and Retail Food Chains During the Past 25 Years. In: Katona Klára , Kőrösi István (szerk.): Felzárkózás vagy lemaradás?: A magyar gazdaság negyedszázaddal a rendszerváltás után. 229

p. Budapest: Pázmány Press, 2015. pp. 141-155. (Heller Farkas Könyvek; 2.) (ISBN:978-963-308-264-5)

Schlett András: A Sector of Strategic Importance?: The Basic Dilemmas of Hungarian Agriculture in the Second Half of the 20th Century. INTERNATIONAL JOURNAL OF BUSINESS AND MANAGEMENT STUDIES 04:(02) pp. 21-29. (2015)

Schlett András: Global Food Security or a New “Enclosure Movement”? HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES REVIEW 4:(3) pp. 455-464. (2015)

Schlett András (Co-authors: Fehér István, Beke Judit): Beke Judit: Agriculture’s strategic role: The economic, social and environmental dimensions of sustainable agriculture in Hungary. In: Esther Muñiz Espada – Leticia Bourges (szerk.): Agricultura Familiar: Reflexiones desde cinco continentes . Madrid: Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente, 2014. pp. 143-151. (ISBN:978-84-491-1414-4)

Schlett András (Co-author: Beke Judit): Agriculture and Employment: The Results of the Transition in Hungarian Agriculture. VISNYK KYIVSKOHO NATSIONALNOHO UNIVERSYTETU TEKHOLOHII TA DYZAINU / BULLETIN OF THE KYIV NATIONAL UNIVERSITY OF TECHNOLOGY AND DESIGN 1:(75) pp. 225-234. (2014)

Schlett András: Foreign Direct Investments in Food Industry in Hungary. INTERNATIONAL JOURNAL OF BUSINESS AND MANAGEMENT STUDIES III:(3) pp. 285-296. (2014)

Schlett András (Co-authors: Árva László, Katona Klára): Stages of Globalisation: Alternative Ways from Eastern Europe and the Far East. Bratislava: Kalligram, 2013. 266 p. (ISBN:978-80-8101-778-0)

Schlett András: Agráriusok a korfordulón: Jövőképek – programok – politika a rendszerváltás időszakában. In: Pallai László (szerk.): Vidék és város: ellentétek és kölcsönhatások a 20. századi Magyarországon . Hajdúnánás: Kapitális, 2013. pp. 209-238.

Schlett András: Zátonyra futott mezőgazdaság: A magyar agrárium külpiaci helyzetének alakulása az olajárrobbanás után. In: Veres Lajos (szerk.): Regionális földrajzi tanulmányok: Abonyiné Dr. Palotás Jolán 70. születésnapja tiszteletére. 240 p. Szeged: Egyesület Közép-

Európa Kutatására, 2013. pp. 121-129. (Közép-Európai Monográfiák. Történészek, regionalisták és geográfusok tudományos könyvsorozata; 7.) (ISBN:978-963-89724-2-2)

Schlett András: Varga Zsuzsanna: Az agrárlobbi tündöklése és bukása. AGRÁRTÖRTÉNETI SZEMLE LIII-LIV:(1-4) pp. 328-329. (2013)

Schlett András: Földkérdés a rendszerváltozás tükrében. In: Schlett András (szerk.): Földindulások - Sorsfordulók: Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. 272 p. Budapest: Pázmány Press, 2012. pp. 185-201. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei; 10.) (ISBN:978-963-277-353-7)

Schlett András: Zöld forradalom a szürke zónában. A taylorista mezőgazdaság útvesztői Magyarországon. KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK V.:(18-19) pp. 209-224. (2012)

Schlett András (szerk.): Földindulások - Sorsfordulók: Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Budapest: Pázmány Press, 2012. 272 p. (A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának Könyvei; 10.) (ISBN:978-963-277-353-7)

Schlett András: Success and Failure of the Hungarian Agrarian Model. ARHIVELE TOTALITARISMULUI 74-75:(1-2) pp. 96-108. (2012)